

Zomaar een wandeling; Craandijk en de topografie voor het grote publiek

Een introductie in de geschiedenis van de 19de-eeuwse topografie

Marceline M. Kortenbout van der Sluijs

Al eeuwen wordt ons land of delen daarvan beschreven in topografieën. Ruim honderd jaar geleden verscheen het verslag van een voettocht door verschillende streken van Nederland, Craandijks 'Wandelingen door Nederland'.¹ Dit werk, dat nog steeds een handboek is voor iedereen die zich met de topografie van de negentiende eeuw bezighoudt, vormt het uitgangspunt van een introductie in de geschiedenis van de negentiende eeuwse topografie. Geen overzicht maar een eerste aanzet waarin landschappelijke, historische en bouwkundige beschrijvingen geplaatst worden binnen de in de topografie heersende tradities.

De Renaissance

Het land als decor

De Renaissance kent topografieën in de vorm van de kroniek. Het gaat in deze kronieken om de verheerlijking van de beschreven stad, streek of land dan wel om de verheerlijking van de luister van een heerschappij. Landschap, stad en historische gebeurtenis dienen slechts als decor om de verheerlijking te onsceneren. Het is daarom niet verwonderlijk dat deze geschriften vaak het woord toneel in hun titel dragen. Zo schreef Joan Blaeu in 1652 het 'Toonneel der steden van Holland, Westvriesland en Utrecht'.² In dit beroemde werk zijn vermelding van de oorsprong van de steden, de naamsoorsprong van de steden, geslachten verbonden aan de steden, oorlogen, overwinningen, historische herinneringen, stichting van gebouwen, geleerde mannen, schilders, kunstenaars en middelen van bestaan, de kapstok voor de verheerlijking van de welvaart, van roemruchte personen

en van belangrijke historische feiten.

Naast de geschiedenis en het landschap maakt ook de bouwkunst deel uit van de verheerlijking. Wanneer een gebouw beschreven wordt, gaat het om de schoonheid van het gebouw als uitdrukking van de roem van de stad of het land. Een schoonheid die uitgedrukt wordt met behulp van epitheta als fraai, treffelijk, heerlijk etc.

*'Hier plagh, tegen over de Nieuwekerk, een fraey raethuys te sijn, dat byna vierkant en met een toren verciert was; maar in 't jaar MDCXLVIII in Februaris is er op deselve plaats een nieu en veel heerlijcker stadt-huys van de gront af opgebouwt; welcks voorgevel meest met grauwe hartsteen verciert is, en in alle deelen soo treffelijk gemaect, dat het weynigh oft geen weerga heeft.'*³

Opvallend is dat in dergelijke kronieken geen melding wordt gemaakt van verval of ongunstige gebeurtenissen. Alles staat in dienst van de verheerlijking en wordt in de superlatief beschreven.

De achttiende eeuw

De geschiedenis als decor

De achttiende eeuwse arkadia's vertonen een zekere overeenkomst met de Renaissancistische kronieken. Ook deze verheerlijken in superlatieve bewoordingen een stad, streek of land. Zo bezingt Bruin een buitenplaats in zijn Kleefsche en Zuid-Hollandsche arkadia.

*'Heerlijk Lusthof, rijk van praal,
Aan de zilv're Vecht geleege,
Met uw schoone wandelweegen,
Vrolijk tot uw' roem te kweelen:
't Lust my in dit middaguur,
Al uw schoonheid te verdeelen,
Daar de konst pronkt by natuur.'*²⁴

Hij wil met dit werk:

*'de gedachtenis van de oudheid hunnen
Vaderlands, 't zy by wyze van geschiede-
nis-schryving, weder uit haar puinhopen
te doen verryzen.'*²⁵

Er is echter geen sprake van een objectieve weergave van historische gebeurtenissen. Ook in de achttiende eeuwse arkadia's vereeuwigd de 'geschiedenis-schryving' alleen roemrijke herinneringen. De historie dient het decor van de verheerlijking van de streek of het land.

De beschrijving van gebouwen vervult een bijrol. Zelfs wanneer de historische belangstelling voor stad of land op de eerste plaats komt en de verheerlijking op de achtergrond treedt.

Toch blijkt uit Smids 'Schatkamer'²⁶ dat men steeds meer belangstelling krijgt voor de uiterlijke kenmerken van een gebouw:

*'Omtrent de topografie of plaatsbeschrijvinge heb ik wat nieuws. Aangesien, by de Neerlandsche tijdschryveren de Naamen van verscheidene Burger en Heeren Huisen, ook wel de stichter der selve, mitsgaders de juiste tijd haarer grondlegging my wel ontmoeten, maar nergens vind ik hare topografie of gestaltbeschrijvinge.'*²⁷

Dit blijkt ook uit de onderstaande beschrijving van Tirion:

'De Groote . . . kerk, staat aan de Zuidzyde van de stad. Het is een overheerlyk Gebouw, een kruiskerk, welker gelyke in Zeeland niet gevonden wordt. Langs de Westzyde van de Groote Markt . . . komt men in de Wandelkerk, van het Noordeinde. Aan het Zuideinde is ook een ingang, waar door men mede in de Wandelkerk komt. Uit de Wandelkerk gaat men in de Preekkerk, die overtoogen is met een konstig Gewelf, rustende op twee dubbele ryen van Pilaaren, twee en twintig in getal. In het Oosteinde van de Preekkerk is

*een schoon Orgel, overdekt met een zeer konstig gemaakten kap, eene Turksche Tent verbeeldende, die het zelve grootlyks versierd. Het Westeinde van de kerk, de Nederkerk of het Choor genaamd, rust op twee ryen Polaaren, ten getale van twintig heelen, en vier halven in den West-gevel. Uit den aanleg van het Choor en de Wandelkerk is klaar te zien, dat men een oogmerk gehad hebbe om dit geheele Gebouw met een Gewelf te overtrekken.'*²⁸

Hoewel dit laatste citaat de richting opgaat van een 'Gestaltbeschrijvinge', blijft de beschrijving van het interieur zeer vaag. We weten uit welke ruimtes het gebouw bestaat, maar kunnen uit de beschrijving niet opmaken hoe deze met elkaar verbonden zijn. We komen niets te weten over de opstand. Bovendien zegt een 'konstig' gewelf niets over de werkelijke gewelfconstructie en de beschrijving van het exterieur laat hij zelfs geheel buiten beschouwing.

De geschiedenis een doel op zich

Naast aan tradities gebonden arkadia's doen zich in de achttiende eeuw langzamerhand veranderingen voor in de beschrijvingen van ons land. Onder invloed van de Verlichte ideeën krijgt men een hele andere kijk op het verleden. Men wordt zich meer bewust van eigen land en volk en verheft zichzelf boven andere landen en volken. Het besef groeide dat niet alleen heldendaden maar ook sociale en culturele achtergronden een belangrijke rol spelen in de geschiedenis. Men gaat belang hechten aan het verleden in al zijn uitingen. Hetgeen een grotere belangstelling voor het dagelijks leven van onze voorouders en in een sterk ontwikkelt nationaal bewustzijn tot gevolg heeft. De vaderlandse geschiedenis neemt vanaf dat moment een aparte plaats in naast de geschiedenis van de antieke wereld, die men tot dan als ideaal beschouwt.

De historische belangstelling treedt in de topografieën steeds sterker op de voorgrond. De geschiedenis is niet langer het decor van de verheerlijking maar dient een op zich zelf staand doel.

De negentiende eeuw

Verlichte invloeden

De historische belangstelling uit de achttiende eeuw, met name het sociaal-historische aspect, zet zich voort in de negentiende eeuw. Belangstelling voor de sociale geschiedenis vinden we ondermeer in 'De volksvermaken' van Ter Gouw²⁹, Hof-

dijks 'Voorgeslacht in zijn dagelijksch leven geschilderd'¹⁰, Schotels 'Vaderland-sche Volksboeken en Volkssprookjes'¹¹ en zijn 'Maatschappelijk leven onzer vaderen in de 17de eeuw'.¹² Ook in verscheidene eigentijdse tijdschriften vinden tal van wetenswaardigheden over de zeden en gewoontes van onze voorouders.

Het populariseren van de wetenschap

Gepaard met het groeiend sociaal bewustzijn gaat het toegankelijk maken voor het grote publiek van de wetenschap. Tijdgenoten wilden de geschiedenis bevrijden van de knellende banden die een wetenschap typeren. Zo vindt Hofdijk het: *'Te bejammern . . . dat de Oudheidkenners in 't algemeen zoo droog zijn [. . .] Het is een schoon streven van onzen tijd, om de wetenschap te popularizeeren: haar uit de banden van het thands nutteloos geworden monopolie der geleerden te ontzwachtelen, en den volke "genietbaar" te maken.'*¹³

Ook over de wijze waarop de wetenschap toegankelijker moet worden gemaakt doet Hofdijk een uitspraak: *' . . . de vorm waarin het resultaat dier studie gemeen moest worden gemaakt voor allen, niet voor de kleine klasse der geleerden, die tot de bron zelf kunnen gaan, maar voor het geheele beschaafde publiek . . . De ondervinding heeft my eindelyk geleid tot de keuze van dien, waarin mijn boek thands verschijnt: ik heb de stoffe gedramatiseerd. De toestanden zijn historisch en kombinatien zijn niet meer fantasy dan het werk van den kunstenaar heeten mag, die de wapenrustingen in den Tower een lichaam schonk, en daarna de figuur te paard zette . . . Ik geef derhalven de tafreelen, zoals ze my by het gezet en ernstig bestudeeren der bronnen van zelf en levendig onder oog zijn gekomen.'*¹⁴

Een manier om dit te bereiken, is het verpakken van feiten in een levendige beschrijving. Het schetsen van de omgeving en het dramatiseren van een historische gebeurtenis wordt een veelvuldig toegepast middel. Tijdschriften als 'De oude tijd', maar ook boeken als die van Hofdijk en van Lennep¹⁵ hebben als doel wetenswaardigheden onder een groter en breder publiek te brengen.

Vlucht in tijd en ruimte

Van grote invloed op de negentiende eeuwse literatuur, en dus op de topografie, is de Romantiek. Een stroming waar gevoel en verbeelding een belangrijke rol spelen. De woeste natuur en herinneringen aan vervlogen tijden spreken

bijzonder tot de verbeelding van de Romantici en bieden hem de mogelijkheid zowel in ruimte als in tijd te vluchten. Het belevingselement is van wezenlijk belang. Lyrische uitweidingen, die de beleving van het beschrevene versterken, komen veelvuldig voor. Juist hierdoor kan de lezer vluchten in tijd en ruimte.

Het gebouw

De topografieën in de negentiende eeuw zetten wat betreft de bouwkunstbeschrijvingen de traditie van de zeventiende en achttiende eeuw voort. We vinden in de werken zelden bouwkundige beschrijvingen die tot de verbeelding spreken. Zo maakt van der Aa¹⁶ in zijn 'Aardrijkskundig Woordenboek' nauwelijks gebruik van bouwkundige termen. Hij beschrijft de indruk die de gebouwde omgeving maakt met hulp van epitheta als fraai, schoon, treffelijk etc.

*'Drakenburg was een fraaije lustplaats, met een ouderwetsch gebouw, van eene zeldzame gedaante, hebbende van voren, boven den ingang, een spits torentje, dat uitstak boven de trapgevels, die er, ter wederzijde, vrij wat van afstonden.'*¹⁷

Vaak gaat het bij de beschrijving van een gebouw, net als in de achttiende eeuw, om de historische herinneringen of de herinneringen aan geslachten. Zo gaat het in Hofdijk en Van Lennep's 'Merkwaaardige kasteelen in Nederland' om de historische feiten en neemt de bouwkundige beschrijving van het slot een ondergeschikte plaats in. Daarom kunnen zij in de beschrijvingen volstaan met woorden als schoon, groots, stijf en weelderig.¹⁸

Toch krijgen bouwkundige aspecten meer aandacht in de beschrijvingen. Door de groeiende interesse voor de architectonische kenmerken, krijgt men tevens belangstelling voor het ontstaan en de ontwikkeling van bouwstijlen. Gugel schrijft in deze tijd zijn beroemde boek 'Geschiedenis der bouwstijlen'.¹⁹ Hoewel ook hij epitheta als indrukwekkend, groots, overweldigend, bevallig, sierlijk e.a. gebruikt, worden deze overschaduwd door bouwkundige termen als korfboog, neuslijst, luchtboog, mutili e.a.

'De papieren reiziger'

Door de opkomst van de stoomboot en de spoorwegen wordt het reizen aanzienlijk vergemakkelijkt. De buitenlander kan ons land beter bereiken. Terwijl het reizen in Nederland, naarmate het spoorwegennet zich uitbreidt, eenvoudiger en sneller wordt. Er worden hotels gebouwd, niet uitsluitend voor de economi-

sche reiziger, maar ook voor de toerist. In aansluiting op het opkomend toerisme verschijnen vanaf 1835 een groot aantal reisgidsen. Zowel voor buitenlanders als Nederlanders bestaan praktische reisgidsen. Beadekers 'Belgique et la Hollande' is een goed voorbeeld van zo'n praktische reisgids.²⁰ Het is een klein handzaam boekje, voorzien van plattegronden, vertrektijden van trein, boot en omnibus, adressen van hotels en herbergen. Kortom, praktische tips voor de reiziger. De negentiende eeuw kent echter naast de reiziger die er op uit trok ook een zogenaamde 'thuisreiziger' of een 'papieren reiziger', die in werkelijkheid thuis in een stoel blijft zitten. Zo is Witkamps 'Gids' niet alleen een informatiebron voor de toerist, zijn boek is tevens tot lering en vermaak van de 'reiziger voor de openhaard'.

*'... weshalve ik mij de hoop vlei, ook aan reizigers in het hoekje van den haard nut en genoeg te zullen verschaffen.'*²¹

De 'Wandelingen door Nederland' door Jacobus Craandijk

Jacobus Craandijk, geboren op 7 september 1834 in Amsterdam, heeft na zijn opleiding tot predikant naast zijn werkzaamheden bij de Doopsgezinde Gemeente, een omvangrijk literair oeuvre opgebouwd. Hij schreef proza, gedichten, reisbeschrijvingen, topografische beschrijvingen, historische en religieuze werken. De lijst van publicaties die bij zijn necrologie in 1913 verscheen, bevat maar liefst 97 titels.²²

Tussen 1875 en 1888 verschijnen de uit acht delen bestaande 'Wandelingen door Nederland met pen en potlood'²³, een verslag van een reis te voet door verscheidene streken van ons land. Een verslag waarin met behulp van schrijf- en tekenpen landschap, historie, volksgebruiken, sociaal economische toestanden, planologische en stedenbouwkundige aspecten en tenslotte bouwkundige objecten zijn vastgelegd.

'Een monument van verdwijnend Nederland'

Belangrijke redenen die Craandijk tot schrijven aangezet hebben zijn de veranderende sociale en economische omstandigheden in de tweede helft van de negentiende eeuw.

*'De laatste vijftig, vijftig jaren bragten in het maatschappelijk leven meer verandering, dan vroeger een drietal eeuwen.'*²⁴

Inderdaad kenmerkt deze periode zich door ingrijpende veranderingen op economisch en dien ten gevolge op sociaal terrein. De industrialisatie komt in deze jaren op gang. Na een aarzelande start wordt ons land in de tweede helft van de negentiende eeuw door de aanleg van spoorwegen en kanalen ontsloten. De voorheen afgelegen provincies kan men nu in relatief korte tijd met de trein bereiken en de bewoners van deze streken kunnen makkelijker naar de stad reizen. Door dit wederzijds contact komen de bewoners van de tot dan toe geïsoleerde streken met velerlei nieuwe ontwikkelingen in aanraking. Hoewel Craandijk wel degelijk de voordelen van deze ontwikkelingen zag, vreest hij dat het kenmerkende van een landstreek verloren zou gaan. Bovendien is hij bang dat de jeugd niet meer weet hoe het leven van de voorouders eruit zag. Juist deze herinnering aan het verleden wil hij voor het nageslacht bewaren.

*'Dit werk zal er toe moeten medewerken, dat het niet verdwijne, zonder sporen nate laten. Nog is het tijd. In onze oude steden, in onze meer afgelegen provincies is nog veel te vinden, dat welligt over eenige jaren tot het verledene zal behooren. De oude van dagen kennen nog bij ervaring toestanden en gebruiken, die voor ons vreemd zijn geworden. Zulke oude gebouwen, zulke wegstervende zeden en gewoonten willen wij trachten door afbeelding en beschrijving voor vergetelheid te bewaren.'*²⁵

Daarnaast mogen de 'Wandelingen' geen herhaling, maar een aanvulling zijn op de bestaande literatuur.

*'... in de vorige eeuw over ons platteland tal van Arcadia's, Vecht- en Amstelstroommen en dergelijke verschenen ... terwijl in latere dagen wel albums en prentwerken over onze groote steden verschenen, maar de kleinere en het platteland geheel vergeten werden. Ons doel is dan ook die leemte eenigszins aan te vullen. Het liefst bezoeken wij "de kleine steden en het platte land"'. ... Zijn de middelpunten van onze beschaving en van ons maatschappelijk leven rijker aan velerlei merkwaardigheid, – wie hen bezoeken wil, vindt gidsen genoeg in allerlei talen, die hem aanwijzen, wat hij er zien moet ...'*²⁶

Hij wil met de 'Wandelingen' een *'... werk tot stand [doen komen], dat een monument kan worden van verdwijnend Nederland.'*²⁷

De 'Wandelingen' kunnen we omschrijven als een gids voor de 'wandelaar

in de huiskamer'. De acht delen en de omvang van de afzonderlijke volumes geven al aan dat het werk geen praktische wandelgids door Nederland kan zijn. Verschillende opmerkingen in de tekst bevestigen dit:

*'Wie ons op onze wandeltochten volgden, hebben herhaaldelijk kunnen opmerken, dat het ons onmogelijk was, iedere landstreek in al hare bijzonderheden te leeren kennen, gelijk 't ook nooit in ons plan lag, van eenig gedeelte des lands een volledige "wandelgids" te leveren.'*²⁸
*'Gij verlangt hier geen "gids die u com-mendeert"'. . . Uw oog wil opzien en rond-zien, niet staren op doode bladeren van een reisboek, dat u met groote juistheid voorrekenet, wat gij zien moet'. . .'*²⁹

De beschrijvingen prikkelen de lezer een scherp oog te ontwikkelen voor de schoonheden en opmerkelijkheden van ons land. Met de verworven kennis kan men er vervolgens op uittrekken.

Welke plaats neemt Craandijks omvangrijk werk in, binnen de negentiende eeuw en de hierboven geschetste tradities en ontwikkelingen?

Om hierop een redelijk antwoord te kunnen geven, zal ik zijn landschappelijke, bouwkundige en historische beschrijvingen in de traditie plaatsen.

Craandijks voorkeur voor bepaalde streken

Om een beeld te krijgen welke streken Craandijk wel en niet bezoekt, zijn alle wandelingen in kaart gebracht. Overzien we al deze tochten, dan geven Limburg, Gelderland, Utrecht, de Noordzeekust tussen Leiden en Bergen een veel grotere concentratie wandelingen te zien dan andere gebieden. Om te achterhalen of er een verband bestaat tussen de selectie van bezochte en beschreven streken en de voorkeur voor een bepaalde natuurlijke gesteldheid, is het van belang Craandijks definitie van een aantrekkelijk en mooi landschap te bepalen. Uit mijn onderzoek blijkt een landschap dat kenmerken draagt van afwisseling van kleur en licht, sierlijke lijnen, afwisseling van gewassen en een golvende bodem, te voldoen aan zijn gevoel voor schoonheid. Schoonheidsidealen die min of meer samengevat zijn in onderstaand citaat:

'... onder de schoonste en schilderachtigste bosschen van het goede land onzer inwoning verdient het een eervolle plaats. Prachtige partijen kunt gij er in overvloed

*aantreffen. Stoute sparrengroepen bedekken den golvenden bodem; in sierlijke lijnen buigen zich hun forsche takken, met het zware donkergroene naaldloof behangen; kloeke beuken met hun edele vormen en hun fijnen tinten wisselen overal het ernstig sparrenhout af.'*³⁰

Een golvende bodem, afwisselende gewassen en de hiermee samenhangende afwisseling van lijn, kleur en licht vinden we met name op zandgronden en aan rivieroever. Een reliëf- en bodemkaart van Nederland geeft aan dat deze gebieden voor een groot deel samenvallen met de door Craandijk bezochte delen van ons land. We mogen hieruit afleiden dat het landschappelijk schoon een belangrijke motivatie is om een bepaalde streek te beschrijven en dien ten gevolge een niet te verwaarlozen plaats binnen de beschrijving van een bepaalde streek inneemt. De neiging tot het beschrijven van de mooiste delen van ons land, staat in het teken van de verheerlijking en dus niet ver van de Renaissance traditie. Maar ook Romantische voorliefde voor de woeste natuur heeft zijn invloed op de keus van de beschreven gebieden. Zowel voor de Romanticus als voor Craandijk is de beste manier om van de schoonheid van de natuur te genieten een tocht te voet. Niet een van te voren uitgestippelde voettocht, maar een tocht waarbij men ronddooft en waarbij men zich laat leiden door alles wat men tegenkomt.

Historische belangstelling

Soms is de historie de hoofdreden van een bezoek aan een streek.

*'... onze togt ditmaal meer aan geschiedenis en oudheid dan aan natuurgenot gewijd'. . .'*³¹

Zelfs wanneer alle historische gedenktekenen verdwenen zijn, kan een streek die vroeger een belangrijke geschiedenis gekend heeft, boeien en belangrijk genoeg zijn om in de 'Wandelingen' beschreven te worden. Het historisch motief geeft een meerwaarde aan de streek en architectuur. Een meerwaarde die voortkomt uit het denkbeeld dat kennis van het verleden een band tussen voorouder en nageslacht schept, waarbij voorouders belangrijke wortels van ons bestaan zijn.

*'... wij scheiden toch minder bevredigd, als uit het verledene geen beelden voor ons optreden, die het tegenwoordige geslacht verbinden aan de geslachten, die voorbij zijn gegaan. 't Is, of er het regte leven ontbreekt, als de steenen niet spreken en de natuur niet bezield wordt door herinneringen, dierbaar aan het gansche volk.'*³²

De 'natuurlijke historie' van ons land rekent hij hier ook toe.
*'... dwaalden wij rond te midden der zegeteekenen, door geduld en volharding, door vlijt en kennis, op de rivieren veroverd, dan is 't ons, of die oude geschiedenis weer nieuw wordt ...'*³³

De herinnering aan belangrijke families kan aanleiding zijn tot het beschrijven van monumenten. Een interesse die we ook in de 'Wandelingen' ontdekken:
*'t Is tegenwoordig de tijd om allerlei volkssagen, allerlei karakteristieke uitdrukkingen, allerlei overleveringen te verzamelen en in druk uit te geven anders gaan zij verloren. Zij leven niet meer onder het volk.'*³⁴

Wetenschappelijk historisch onderzoek op basis van archiefmateriaal beschouwt Craandijk niet tot zijn taak.
*'Het archief is rijk aan bronnen ... De geschiedschrijver zou een rijk en aantrekkelijk onderwerp vinden, als hij zich neerzette om een tafereel van haar verleden te ontwerpen. Tot onze taak en bevoegdheid behoort het niet.'*³⁵

Zoals hij de contouren van een gebouw beschrijft, zo beschrijft hij de contouren van de vaderlandse geschiedenis.

Een 'historie-schilder'

De verscheidenheid aan beschreven onderwerpen en de wijze waarop hij deze beschrijft, doet vermoeden dat de 'Wandelaar' geen specialist hoeft te zijn. Een groot publiek kan zijn gading vinden in tal van wetenswaardigheden. Zoals enkele tijdgenoten gaat Craandijk populariserend te werk. Hij geeft eerder een levendige schets van de indruk die de omgeving op hem maakt dan een gedetailleerde beschrijving. Dit wil echter niet zeggen dat hij een oppervlakkige kijk heeft op de omgeving. Bij een schets is het juist belangrijk de kleine maar typerende details te benadrukken. Deze versterken de beleving. Zo zijn dialecten van een bepaalde streek hier en daar in de tekst verwerkt. Zelfs het leven in de natuur krijgt een plaats in de 'Wandelingen'.

*'Niets dan het gonzen der insecten en het weemoedig gekoer der houtduif verstoord de stilte.'*³⁶

Tijdgenoten vonden dat Craandijk in deze techniek uitblonk. Dit blijkt ondermeer uit een artikel in de Gids van 1877 waarin hij een 'historie-schilder' genoemd wordt.

'Hier, in deze schets van 't buitenleven der Amsterdammers in de vorige eeuw, hebben we eene voortreffelijke proeve van Craandijk's talent als historie-schilder. Hier sleept hij zijn voorraad van ouder-

*wetsche bijzonderheden niet na zich als een blok aan 't been, maar als een kunstenaar bedient hij zich er van tot 't optrekken van een beeld, dat den lezer gegriift moet blijven in t geheugen, en hem op eens meer vaderlandsche geschiedenis leert, dan honderdduizend namen en jaartallen.'*³⁷

Het architectonische aspect

Een niet minder belangrijke plaats in de 'Wandelingen' neemt de gebouwde omgeving in. Het belang van gebouwen wordt net als in de Renaissancistische kronieken niet altijd bepaald door een architectonische waarde.

In de inleiding geeft Craandijk te kennen dat hij de 'Wandelingen' heeft geschreven om de herinnering aan het verleden voor het nageslacht te bewaren.³⁸ Naast het historische belang, kan de architectonische waarde aanleiding zijn tot vermelding of beschrijving van een gebouw. Wat nu verstaat Craandijk onder beschrijvenswaardige architectuur?

Bouwstijlen

Het onderzoek naar zijn waardering voor bouwstijlen wordt enigszins bemoeilijkt, doordat vele van zijn bouwkundige beschrijvingen bestaan uit, in onze ogen, weinig zeggende adjectieven als stijf, streng, wanstaltig, smakeloos, karakterloos, sierlijk, deftig en bekoorlijk. Termen die niets zeggen over bouwstijl, opstand, ornamentering en overige wezenlijke kenmerken van een gebouw. Ondanks het gebruik van stijladjectieven en enkele bouwkundige termen, hebben de epitheta de overhand. Er blijkt echter samenhang te bestaan tussen bouwstijl, beschreven kenmerken en terminologie. Afwisseling van lijn en kleur, schilderachtigheid, komst van eigen bodem en eerlijkheid van constructie blijken hoog in zijn vaandel te staan. Kenmerken die we met name terugvinden bij de Romaanse en de Gotische bouwstijl, de Hollandse Renaissance en de respectievelijke neostijlen. Deze voorkeur voor nationale bouwstijlen past geheel binnen de traditie van de tweede helft van de negentiende eeuw. Interessant is dat we afwisseling van lijn en kleur ook bij Craandijks landschapsideaal tegenkomen.

Bouwkundige terminologie

Bij een inventarisatie van alle in de 'Wandelingen' gebruikte bouwkundige termen, geven termen als muurdam, kruis-

gewelf en monolith blijk van enige bouwkundige notie. Wanneer echter de bouwkundige termen naar bouwdeel gerangschikt worden, ontstaat een heel ander beeld en blijkt Craandijk over onvoldoende uitdrukkingsmiddelen te beschikken.

Wanneer we nu kijken hoe Craandijk het vocabulair toepast in de beschrijving van een gebouw, blijken de beschrijvingen bouwkundig niet erg gespecificeerd. Hij geeft veeleer een schets van de contouren en van de indruk die een gebouw op hem maakt dan een gedetailleerde bouwkundige beschrijving.

*'... hoe edel is het gebouw in zijn geheel! Hoe indrukwekkend is de statige koepel met de twee slanke torens; hoe fraai van vorm zijn het halfronde koor en de sluitingen van het oostelijk transept, met de dubbele rij van rondbogen boven de vensters; hoe kloek is de "narthex", thans nog met een toren geflankeerd, om weldra met twee torens te pronken! De kerk is niet groot... maar hoe smaakvol en kunstig is haar bouw!'*³⁹

Traditioneel, eigentijds en toch uniek

Zoals uit bovenstaande bespreking blijkt, dragen de 'Wandelingen' naast typische eigentijdse kenmerken reminiscenties van Renaissancistische en achttiende eeuwse tradities.

De beschrijving van de 'mooiste delen van ons land', de herinnering aan voorname families, de schets van de contouren van een gebouw vinden hun wortels in de Renaissance. De sociaal-historische belangstelling en het nationale gevoel zijn gekoppeld aan de Verlichting. Terwijl de Romantische voorliefde voor de woeste natuur, het ronddolen en laten leiden door alles wat men tegenkomt en het verpakken van de feiten in levendige beschrijvingen geheel tegen de ratio van de Verlichte mens indruist. Een gids voor de 'wandelaar in de huiskamer', het populariserend karakter en de voorkeur voor nationale bouwstijlen tonen Craandijks talent voor het geheel eigentijds verwerken van tradities. Hij stichtte een waar monument van verdwijnend Nederland, dat met recht de functie van handboek vervult!

Noten

1. Craandijk, J., *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, 8 vol., 1875-1888.
2. Blaeu, J., *Toonneel der steden van Holland, Westvriesland, Utrecht*, Amsterdam 1652.
3. Ibidem, Delft.
4. Bruin, Cl., *Kleefsche en Zuid-Hollandsche Arkadia, of Dag-Verhaal van twee reizen, in en omtrent die gewesten gedaan, in Dicht-Maat uitgebreid door Claas Bruin, verrijkt met aantekeningen van den Heere L:Smids M:Dr.*, Amsterdam 1716, p. 15.
5. Ibid., voor-berigt.
6. Smids, L., *Schatkamer der Nederlandsche oudheden, of woordenboek [etc.]*, Amsterdam 1711, voorbericht.
7. Ibidem.
8. Tirion, Is., *Hedendaagsche Historie of tegenwoordige staat van alle volken; XXste deel: Vervolgende de Beschrijving der Vereenigde Nederlanden. En wel in 't Bijzonder van Zeeland. Met nieuwe Landkaarten, Plans der steden en konstige Printverbeelding versierd*. Amsterdam 1753, p. 37.
9. Gouw, J. ter, *De volksvermaken*, Haarlem 1871.
10. Hofdijk, W.J., *Ons voorgelacht in zijn dagelijksch leven geschilderd*, 6 vol., 2e ed., Leiden 1873-75.
11. Schotel, G.D.J., *Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18de eeuw*, 2 vol., Arnhem 1975.
12. Schotel, G.D.J., *Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw*, 2 vol., Haarlem 1868-69.
13. Hofdijk, W.J., op cit. (n.9), vol. 1, p. V-VI.
14. Ibid., p. VI.
15. Hofdijk, W.J., Lennep, J. van, *Merkwaardige kasteelen in Nederland*, 4 vol., Amsterdam 1854.
16. Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem 1839-1851.
17. Ibid., vol. 3, p. 494.
18. Hofdijk, W.J., Lennep, J. van, op. cit. (n.14), vol. 2, p. 162.
19. Gugel, Eug., *Geschiedenis der bouwstijlen in de hoofdstadperken der architectuur*, 2de ed., Arnhem 1869.
21. Witkamp, P.H., *Gids voor reizigers door Nederland met een kaart en plattegronden*, Amsterdam 1847, Voorberigt.
22. Vries, J. de, 'Levensbericht van Jacobus Craandijk', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Bijlage tot de Handelingen van 1912-1913*, Leiden 1913, p. 37-67.
23. Craandijk, J., op. cit. (n. 1). De verschillende delen zijn uitgegeven door Kruseman & Tjeenk Willink, later H.D. Tjeenk Willink, uit Haarlem en D. Bolle uit Rotterdam.
24. Ibid., deel I, p. II.
25. Ibid., deel I, p. III.
26. Ibid., deel III, p. 109.
27. Ibid., deel I, p. IV.
28. Ibid., deel VIII, p. 281.
29. Ibid., deel IV, p. 126.
30. Ibid., deel I, p. 333.
31. Ibid., deel VII, p. 131.
32. Ibid., deel VII, p. 189.
33. Ibid., deel II, p. 231.
34. Ibid., deel III, p. 36.
35. Ibid., deel VII, p. 153.
36. Ibid., deel VIII, p. 15.
37. *De Gids* (1877), p. 591-592.
38. Craandijk, J., op. cit. (n.22), deel I, p. III.
39. Ibid., deel IV, p. 86.